

บทที่ 5

หลักการในการบันทึกท่ากระบวนการรบ

บทนี้จะได้กล่าวถึงการจดบันทึกท่ากระบวนการรบ ซึ่งจะมีความสำคัญมากต่อการจดจำท่าเพราะจากการฝึกหัดแม่ท่าในบทที่ 4 จะเห็นได้ว่ามีกระบวนท่าที่มากมายและสลับซับซ้อนยากแก่การจดจำ แต่เมื่อมีการบันทึกโดยอธิบายกระบวนท่าอย่างละเอียด เป็นการช่วยเตือนความจำโดยเฉพาะกระบวนการรบซึ่งปรากฏมีอยู่มาก ทั้งท่าหลักและท่าเฉพาะ กระบวนท่าต่าง ๆ จะมีศัพท์เฉพาะใช้เรียกชื่อ ดังนั้น ในบทนี้จึงได้กล่าวถึงนาฏยศัพท์ที่สำคัญ สำหรับกระบวนการรบไว้ด้วย

กระบวนท่ารบของพญาวานรในการแสดงโขน ปรากฏว่ามีมากมายหลายตอน มีทั้งท่าหลัก ท่าเฉพาะตัว และท่าเฉพาะตอน แต่ในสมัยโบราณไม่มีการจดบันทึก ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการจดจำ อาจารย์กรี วรเศริน เล่าถึงการฝึกหัดที่ทำให้สามารถจดจำท่าทางต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดีเพราะ "การฝึกหัดจะเริ่มตั้งแต่เข้าประมาณ 10 โมง จนถึง 4 โมงเย็น และฝึกหัดกันทุกวัน การฝึกหัดจะปฏิบัติซ้ำไปซ้ำมาใช้เวลาเป็นเดือน จนกว่าครูจะแน่ใจว่าศิษย์จำได้แล้ว โดยเฉพาะการฝึกหัดท่าแม่ลิง ซึ่งเป็นพื้นฐานในการหัดโขนลิง ในการฝึกฝนครูจะคอยดู และจับท่าทางให้ถูกต้อง บ่อยครั้งที่จะไม่เรียวกำกับเพื่อให้ท่าทางถูกต้อง" นอกจากนี้ ครูในสมัยโบราณยังคุ้นเคยต่อการให้ความทรงจำ จดจำท่ารำสืบทอดกันมาเรียกได้ว่ามีความเป็นเลิศทางสติปัญญา การที่จะมาจดบันทึกเพื่อช่วยเตือนความจำ ก็อาจพอมีอยู่บ้าง แต่ไม่เด่นชัด

สัมภาษณ์ นายกรี วรเศริน ผู้เชี่ยวชาญนาฏยศิลป์โขน (ลิง) วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร, 3 มกราคม 2538.

เพราะส่วนใหญ่ใช้ประสบการณ์ตรงในการเรียนการสอน แม้แต่ในขณะที่สอนก็ไม่มีเทคโนโลยีทางการเรียนการสอนเข้ามาช่วยเลย ครูในสมัยโบราณจึงสามารถร้องเพลงที่ทำได้ด้วยตนเอง ต่อมาเมื่อมีการตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ (วิทยาลัยนาฏศิลป์ ปัจจุบัน) จึงได้มีการบรรจุหลักสูตรวิชาสามัญควบคู่กับวิชาการรำและการเต้นโขน ด้วยเหตุนี้เอง จึงมีการเริ่มรู้จักการบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับการรำไว้บ้าง แต่กระบวนท่าการรบของพญาวานร ในการแสดงโขน ดังที่กล่าวแล้วว่า มีมากมายหลายตอน มีทั้งท่าหลัก ท่าเฉพาะตัว และท่าเฉพาะตอน ซึ่งจนถึงปัจจุบันก็ยังมิได้มีการบันทึกและรวบรวมไว้อย่างเป็นแบบแผน จึงทำให้ผู้วิจัยเล็งเห็นความสำคัญ และพยายามเก็บรวบรวมและบันทึกกระบวนท่าการรบของพญาวานร เพื่อประโยชน์ต่อวงการนาฏศิลป์ไทยต่อไป

การบันทึกกระบวนท่ารบของพญาวานร ใช้วิธีอธิบายเนื้อหาประกอบท่ารำ โดยยึดแม่ท่าโขนลิง แล้วบรรยายภาพออกมาโดยใช้ถ้อยคำ การอธิบายเนื้อหาของท่ารำนั้น สามารถอธิบายได้ 3 ลักษณะ ดังนี้

1. เป็นการอธิบายความคิดรวบยอด โดยเรียกชื่อท่านั้น ๆ เช่น หย่อง กระทืบกลับ กระทืบผัน ปีกกา เป็นต้น
2. เป็นการอธิบายรายละเอียด เช่น ท่าหย่องขวา อธิบายว่า มือทั้งสองเข้าอก เข้าขวาตั้งเหลี่ยม เข้าซ้ายหลบเหลี่ยม เป็นต้น
3. เป็นการอธิบายรายละเอียดและส่วนปลีกย่อยออกไปอีก โดยอธิบายตั้งแต่ลักษณะของมือ และทุกส่วนของร่างกายก็ได้ ยกตัวอย่าง เช่น ท่าหย่องขวา อธิบายว่า ผู้ปฏิบัติยืนตัวตรงหันหน้าออกเวที มือทั้งสองทำท่างอ คว้าข้อมือลง อยู่ระดับลิ้นปี ให้ปลายมือขวาติดกับข้อมือซ้าย ลำตัวตั้งตรง หันหน้ามองตรง แยกขาแล้วย่อเข้าลง แเบเข้าขวาตั้งฉาก พลิกเข้าซ้ายลง เปิดสันเท้าเล็กน้อย น้ำหนักอยู่ที่เท้าขวา เปิดปลายคาง ลำตัวไม่นิ่มไปข้างหน้า ไม่ยกไหล่ เป็นต้น

การบันทึกกระบวนท่ารบของพญาวานร เป็นการบันทึกท่าการต่อสู้ระหว่าง ฝ่ายลิงกับฝ่ายยักษ์ และฝ่ายลิงกับฝ่ายลิง ซึ่งใช้นาฏยศัพท์ ประกอบการบันทึก

นาฏยศัพท์ หมายถึง ศัพท์ที่เกี่ยวกับลักษณะท่าท่าที่ใช้ในการฝึกหัด เพื่อใช้กับการแสดงโขน ผู้รวบรวมและให้คำอธิบายเป็นคนแรก คือ นายอาคม สายาคม ซึ่งได้รับคำสั่งจาก นายอินดี อัญโณธิ (อดีตอธิบดีกรมศิลปากร) ให้เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2479 ต่อมา อาจารย์อัมพร ชัยกุล ได้ขออนุญาต จาก นายอาคม สายาคม นำไปใช้สอนนักเรียนที่โรงเรียนนาฏศิลป์ (วิทยาลัยนาฏศิลป์ ปัจจุบัน)

ครูอาคม สายาคม เรียบเรียงจากความรู้ในการปฏิบัติของท่านเอง รวมทั้งการสอบถามจากบรรดาครูอาวุโสทั้งปวง ที่มีอยู่ในกรมศิลปากร และได้ใช้เป็นต้นแบบของตำรารุ่นหลังต่อมา ดังนั้น ในการวิจัยครั้งนี้ จึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องนำนาฏยศัพท์ของครูอาคม สายาคม ที่เกี่ยวกับกระบวนการรบของพญาวานร ในการแสดงโขน ซึ่งปรากฏมีคำต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

กดไหล่ กรัดนิ้ว คลายมือ จับมือ ตั้งมือ ตั้งวง ถอนเท้า เก็บเท้า ก้าวเท้า บดมือ โบกมือ ป้อนหน้า ม้วนมือ ยึด - ยวบ วงหน้า วงล่าง วงบน เอียงศีรษะ เอียงไหล่ สามเส้า สามจับ จับสามเส้า ลอย แยก ปะทะ รบ พลาด หนีฉาก เลี้ยว กระทืบกลับ เหลี่ยมอัด กระโดดคว่า อ้นธพา พาสุนทริน ตยลิตติก เสาะ หย่อง²

นอกจากนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึง นาฏยศัพท์ในส่วนต่าง ๆ ที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งครูอาคม สายาคม มิได้กล่าวถึง คือ เหลี้ยว ชู่ แหวก เกา ดัดปลายเท้า เปิดสันเท้า ยึดกระทบ (ยึดกระทก) หนีบน้อง หย่อง เหลี่ยมน้อย ลงวง

วิธีใช้นาฏยศัพท์ แบ่งแยกตามสรีระมนุษย์

การใช้นาฏยศัพท์ ประกอบกระบวนการรบของพญาวานร ส่วนใหญ่มักจะนำไปใช้

² นายอาคม สายาคม, รวมงานนิพนธ์ (พระนคร : กรมศิลปากร, 2525),

คล้ายคลึงกันเกือบทุกชุด จะแตกต่างกันย่อยออกไปบ้างเพียงส่วนน้อยเท่านั้น ดังจะพิจารณาได้จากนาฏยศัพท์ ต่อไปนี้

ตารางที่ 12 ตารางการแบ่งแยกนาฏยศัพท์ตามสรีระ

ศีรษะ ใบหน้า ลำคอ ไหล่ (ส่วนบนของร่างกาย)	นิ้วมือ ข้อมือ แขน ข้อศอก	ลำตัว เอว สะโพก หัวเข่า ช่วงขาและเท้า
เอียงศีรษะ	มือลิง (วงลิง)	ถอนเท้า
เอียงไหล่	มือเข้าอก	เก็บเท้า
กดไหล่	จับมือ	สอดเท้า
เหลียว	กรัดนิ้ว	ขัน
	ตั้งมือ	เปิดสันเท้า
	ตั้งวง	ดัดปลายเท้า
	วงหน้า	ยึดกระทบ
	วงล่าง	หนีบน่อง
	วงบน	ขยับท่ารบ
	คล้ายมือ	เหลื่อมน้อย
	บดมือ	เหลื่อมอัด
	โบกมือ	ยิด - ยุบ
	ป้องหน้า	
	แหวก	
	เงื้อ	
	เงื้อป้องมือ	

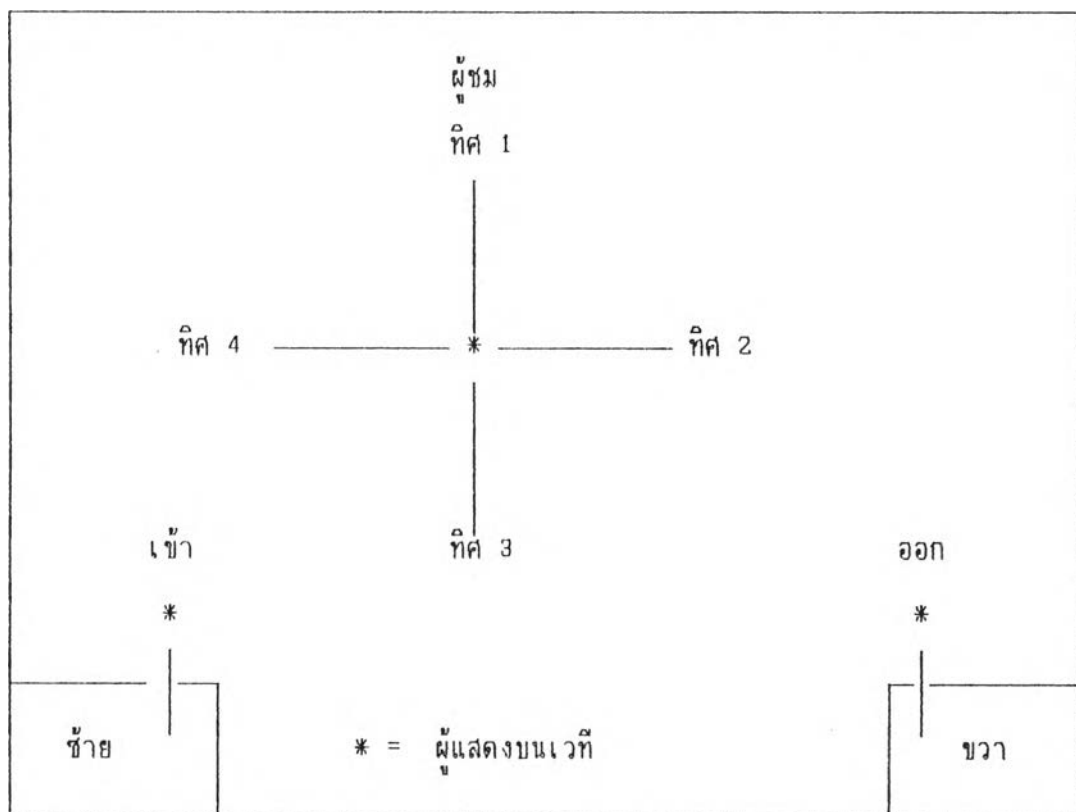
นาฏยศัพท์ที่เป็นท่าเฉพาะรวมสรีระทุกส่วน

หย่อง ลงวง ขู่ ปะทะ นลาด เสาะ ตะลิกติก สามเส้า จับสามเส้า
สามจับ กระทึบกลับ ตีออก

ทิศทางการเคลื่อนไหวท่ารบของพญาวานรในการแสดงโขน

แนวคิดของการเคลื่อนไหวท่ารบบนเวที ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของท่ารบในการแสดงโขน โดยผู้ปฏิบัติต้อง เข้า - ออก และอยู่ในตำแหน่ง ตามหลักวิชาการนาฏยศิลป์ที่กำหนดพื้นที่สำหรับใช้แสดง โดยมีจะแสดงอยู่ตรงกึ่งกลางเวที ถ้าผู้แสดงเคลื่อนไหวไปด้านใดด้านหนึ่งมากเกินไป ก็จะทำให้ผู้ชมบางส่วนขาดสุนทรียภาพในการมอง ทำให้ความงามของการแสดงไม่สมบูรณ์

ตารางที่ 13 ตารางแสดงทิศทางการเคลื่อนไหวบนเวที

แผนผังแสดงตำแหน่งและทิศทางของผู้รำ

ตารางที่ 14 ตารางอธิบายนาฏยศัพท์เกี่ยวกับศีรษะใบหน้า ลำคอ และไหล่

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
เอียงศีรษะ	<p>การเอียงศีรษะ ท่านจะเอียงข้างไหนก่อนก็ได้ ถ้าท่านต้องการจะเอียงศีรษะข้างขวา ก่อน ท่านต้องตั้งใบหน้ากับลำคอของท่านให้ตรง แล้วมองตรงไปข้างหน้า จึงเริ่มเอียงศีรษะข้างขวาลงมาเล็กน้อย เวลาที่ท่านเอียงศีรษะลงมา ท่านจะต้องมีความรู้สึกว่า ไบหูของท่านนั้นต้องตรงกับหัวไหล่ขวา แล้วท่านต้องประคองศีรษะไว้ให้คงที่ (คืออย่าให้เอียงลงมามากจนเกินไป จะดีเป็นคนคออ่อน คอพับ) ข้อสำคัญเมื่อได้มองดูในกระจกแล้ว ต้องเห็นว่าใบหน้าของท่านไม่บิดเบือนไปทางใดทางหนึ่ง ก็เป็นอันว่าท่านได้ปฏิบัติการเอียงศีรษะถูกต้องตามแบบนาฏศิลป์แล้ว ถ้าท่านต้องการจะเอียงศีรษะข้างซ้ายก็ปฏิบัติเช่นเดียวกันกับการปฏิบัติข้างขวา</p>
เอียงไหล่	<p>การเอียงไหล่ จะเอียงข้างไหนก่อนก็ได้ แต่ต้องเอียงที่ไหล่ จะเอียงพร้อมกันไม่ได้ ถ้าท่านต้องการเอียงไหล่ขวา ก็ต้องสร้างความรู้สึกที่ไหล่ขวาเหมือนกับว่า มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่มีน้ำหนักพอประมาณวางอยู่บนปลายไหล่ข้างขวาของท่าน แล้วท่านลองเอียงไหล่ลงไปอย่าเอียงให้มากนัก ระวังอย่าให้ไหล่ข้างซ้ายยกขึ้น ถ้าสงสัยว่าไหล่ของท่านยกหรือเปล่า ก็ลองมองดูไหล่ซ้ายของท่านในกระจก ท่านจะมองเห็นสิ่งบกพร่องที่ไหล่ได้ทันที ส่วนน้ำหนักที่วางอยู่บนไหล่ข้างขวาของท่านนั้น ต้องมีน้ำหนักให้หนักโน้มมาข้างหน้า เวลาที่เอียงไหล่ลงมา ท่านต้องกดเกลียวหน้าลงมาด้วย (เกลียวหน้าอยู่ที่ใต้ราวนมลงมา) อย่ากดเกลียวหลัง (เกลียวหลังอยู่ที่ใต้สะบักลงมา) ถ้ากดเกลียวหลังแล้วจะมองดูเป็น</p>

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
กดไหล่	<p>ออกครทไป ความงามก็จะหมดไปด้วย การเอียงไหล่ลงมานั้น ต้องระวังอย่าให้ไหล่เอียงลงมามากจนเกินไป คงเอียงลงมานิดหน่อยเท่านั้นเป็นใช้ได้ ถ้าต้องการจะเอียงไหล่ข้างซ้ายก็ปฏิบัติเช่นเดียวกับข้างขวา</p> <p>วิธีกดไหล่นี้ เป็นวิธีที่คล้ายคลึงกับการเอียงไหล่ ส่วนวิธีเอียงไหล่ นั้นหวังว่าท่านคงจะเข้าใจแล้ว ซึ่งเมื่อท่านเอียงไหล่ขวา แล้วจะเปลี่ยนมาเอียงไหล่ซ้าย จึงจำเป็นจะต้องกดไหล่ลงมาเพื่อที่จะเอียงไหล่ได้ วิธีกดไหล่นี้ ใช้เฉพาะกับการเอียงไหล่ (หมายความว่า ต้องเอียงไหล่เสียก่อน จึงจะใช้กดไหล่อตามไป แต่ถ้ายังไม่เอียงไหล่จะใช้กดไหลไม่ได้) เพราะการกดไหล่นี้ มักจะใช้ในระยะสอง ต่อจากการที่ได้เอียงไหล่แล้ว แต่ยังไม่ถึงจุดหมายจึงต้องกดไหล่อตามลงไปด้วย</p>
เหลียว	<p>วิธีปฏิบัติ ท่านต้องอยู่ในลักษณะหน้าตรง แล้วหันหน้าไปทางซ้าย (เหลียวซ้าย) เอียงหูขวาเล็กน้อย แล้วสับค้อนกลับหน้าตรง ซึ่งจะต้อปฏิบัติโดยเร็ว ติดต่อกัน ถ้าต้องการจะเหลียวขวา ก็ปฏิบัติเช่นเดียวกับด้านซ้าย</p>

ตารางที่ 15 ตารางอธิบายนาฏยศัพท์ที่เกี่ยวกับนิ้วมือ ข้อมือ แขน และข้อศอก

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
มือลิง (วงลิง)	<p>นิ้วหัวแม่มือสอดเข้าหาฝ่ามือ นิ้วชี้เหยียดตั้ง ส่วนนิ้วกลาง นิ้วนาง และนิ้วก้อย งอเรียงระดับจากสูงไปหาต่ำ เวลาปฏิบัติจะต้องหักข้อมือ ตั้งวงให้สวยงาม การตั้งวงลิง สามารถปฏิบัติได้ทั้ง 2 มือ พร้อมกัน หรือมือใดมือหนึ่ง</p>
มือเข้าอก	<p>นิ้วทั้งห้าเรียงชิดติดกัน งอคว่ำมือให้ปลายนิ้วชี้ลงพื้น สำหรับ ตำแหน่งจะอยู่ตรงบริเวณลิ้นเป้ (กลางหน้าอก) มือเข้าอกนี้ มีทั้งเข้าอก มือเดียว และเข้าอกสองมือ มือเข้าอกมือเดียวจะใช้มือขวาหรือมือซ้าย ก็ได้ ถ้ามือเข้าอกสองมือ มือบนจะอยู่ตรงลิ้นเป้ มือล่างต่อจากมือบนลง มาให้ปลายนิ้วมือบนจรดตรงหลังข้อมือล่าง</p>
จับมือ	<p>การจับมือนั้น จะจับมือขวาหรือมือซ้ายก็ปฏิบัติเช่นเดียวกัน ก่อนอื่น ท่านต้องหงายมือออกมาข้างหน้าแล้วเอานิ้วหัวแม่มือมาแนบชิดกับนิ้วชี้ โดยการเอาท้องนิ้วทั้งสองติดกัน แต่ปลายนิ้วหัวแม่มือต้องให้จรดอยู่ที่ ข้อแรกของนิ้วชี้ นิ้วทั้งสองต้องเหยียดตั้ง จะหงิกงอไม่ได้ ส่วนนิ้วทั้ง สาม คือ นิ้วกลาง นิ้วนาง นิ้วก้อย ที่เหลืออยู่นั้นเหยียดให้ตึง แล้วกรีด นิ้วทั้งสองออกไปให้ได้ระยะกัน กะดูให้เห็นว่าสวย การจับมือนั้นโดย มากมักจะต้องหักข้อมือเข้าหาตัวเองให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในขณะที่ ท่านกำลังจับหงายมืออยู่ ถ้าต้องการจะจับคว่ำมือ ท่านจะคว่ำมือที่จับอยู่ ลงไปที่พื้น ถ้าต้องการจะจับตะแคงนั้น ท่านจงเอามือตะแคงไว้ข้างหน้า แล้วทำมือจับดังที่ได้อธิบายไว้แล้ว ข้อสำคัญเวลาที่จับหงายมือ จับคว่ำ</p>

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
กรีดนิ้ว	<p>มือ และจับตะแคงมือ ท่านจะต้องหักข้อมือเข้าหาท้องแขนอยู่ตลอดเวลา</p> <p>การกรีดนิ้วนี้ โดยมากมีความสัมพันธ์มาจากการจับมือ ในเมื่อท่านได้จับมือเรียบร้อยแล้ว ส่วนนิ้วที่เหลืออยู่อีกสามนิ้ว คือ นิ้วกลาง นิ้วนาง นิ้วก้อย ทั้งสองนิ้วนี้ท่านจะต้องกรีดนิ้วออกไป โดยการดึงนิ้วทั้งสามอยู่ในระยะที่ห่างกันพอสมควร ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับนิ้วที่คลี่แล้ว ส่วนฝ่ามือต้องไม่ห่อเข้ามาจนกลางอ้อมมือเป็นแอ่ง การดึงนิ้วนี้ ควรจะดึงนิ้วกลางให้มากกว่านิ้วอื่น ๆ และแล้วในที่สุด นิ้วของท่านจะได้ระยะห่างกันไปเอง แต่ต้องไม่ลืมหักข้อมือเข้าหาท้องแขน</p>
ตั้งมือ	<p>การตั้งมือนั้น จะตั้งด้วยมือไหนก่อนก็ได้ ถ้าจะตั้งมือขวาก่อน ท่านก็เอามือขวาวางายขึ้นไว้ข้างหน้า แล้วเหยียดนิ้วมือออกไป และรวมนิ้วมือทั้ง 4 นิ้ว คือ นิ้วชี้ นิ้วกลาง นิ้วนาง นิ้วก้อย ให้ชิดกันเท่าที่จะชิดได้ ส่วนนิ้วหัวแม่มือให้ชี้ขึ้นไปตรง ๆ แล้วจึงคว่ำมือลง เมื่อคว่ำมือลงเรียบร้อยแล้ว ในขณะนี้นิ้วหัวแม่มือคงชี้ลงไปพื้นแล้ว ค่อย ๆ หักข้อมือขึ้นมาจะดูให้นิ้วทั้ง 4 นิ้ว ตั้งตรงขึ้นไป สำหรับนิ้วหัวแม่มือคงให้ชี้ไปทางข้างหน้า การตั้งมือนั้นถ้าจะให้สวยต้องดันหลังมือให้ข้อมือตั้งมาก ๆ แล้วดึงปลายนิ้วมือ ทั้ง 4 นิ้ว แต่ถ้าไปดึงนิ้วใดนิ้วหนึ่งมากกว่ากัน จะทำให้มือที่ตั้งอยู่บิดเบี้ยวไปได้ เช่น ตั้งนิ้วชี้มากเกินไป มือจะตะแคง ถ้าตั้งนิ้วก้อยมากเกินไป มือจะบิด ฉะนั้น จึงควรตั้งนิ้วทั้ง 4 นิ้วให้เท่ากัน แต่การจะให้มือตั้งตรงก็ควรจะดึงนิ้วกลางให้มากกว่านิ้วอื่น ๆ เล็กน้อย แล้วพยายามให้นิ้วกลางตรงกับลำแขน ส่วนนิ้วหัวแม่มือนั้นต้องให้เหยียดตรง และชี้ไปข้างหน้า อย่าให้หักงอ</p>

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
ตั้งวง	<p>เมื่อท่านเข้าใจวิธีตั้งมือเรียบร้อยแล้ว ต่อไปจะเป็นการตั้งวง การตั้งวงนั้นจะตั้งวงพร้อมกันเลยทั้งสองแขนก็ได้ ถ้าจะสมมติว่าตั้งวงด้วยแขนขวา ท่านจงเหยียดแขนข้างขวาออกไปข้าง ๆ ตัวแล้วจึงตั้งมือขึ้น งอแขนเล็กน้อย และพยายามงอแขนให้มีส่วนโค้งคล้ายกับงาช้าง (คือ งอแขนแต่เพียงนิดหน่อย อย่างงอแขนให้มากจนเกินไปจนแลดูเป็นคนแขนหัก) ถ้าจะตั้งวงด้วยแขนซ้าย ท่านก็ต้องปฏิบัติเช่นเดียวกับแขนขวา เมื่อเข้าใจดีแล้ว จึงเอววงไปไว้ตามที่ต้องการ</p>
วงหน้า	<p>การตั้งวงหน้านั้นก็คล้าย ๆ กับการตั้งวง ซึ่งได้อธิบายไปแล้ว ก่อนที่ท่านจะตั้งวงหน้า ข้าพเจ้าหวังว่าท่านคงยังไม่ลืมการตั้งมือ เมื่อท่านเข้าใจแล้ว ท่านคงไม่ลืมการตั้งวงด้วยในเมื่อท่านได้ตั้งวงถูกต้องตามแบบนาฏศิลป์ด้วยมือซ้ายแล้ว ท่านจงยกแขนซ้ายที่ตั้งวงไว้เรียบร้อยแล้วเอามาไว้ข้างหน้า ท่านจะกะดัดให้ปลายมือซ้ายสูงเสมอปาก แต่ก่อนแขนนั้นต้องให้โค้งไปทางซ้ายมือนิดหน่อย อย่าให้มากนัก (ถ้าก่อนแขนโค้งมากจะแลดูเป็นคนแขนคอกไป) ถ้าท่านจะตั้งวงหน้าด้วยมือขวา คงปฏิบัติเช่นเดียวกัน</p>
วงล่าง	<p>การตั้งวงล่างนั้น ก็คล้ายกับการตั้งวงบน ซึ่งได้เคยอธิบายไว้แล้ว ก่อนอื่นท่านต้องไม่ลืมการตั้งมือและการตั้งวง เมื่อได้เข้าใจถึงวิธีการตั้งมือและการตั้งวงเรียบร้อยแล้ว ท่านจงเอามือขวาที่ตั้งวงไว้มาตั้งวงไว้ข้างล่างเสมอเขมขัด ส่วนเมื่อนั้นให้ตรงกับหัวเขมขัด และพยายามให้แขนโค้งเป็นรูปงาช้าง (แต่อย่ากางข้อศอกให้มากนัก จะมองเห็นเป็นคนแขนคอกไป) ถ้าจะตั้งวงล่างด้วยมือซ้าย คงปฏิบัติ</p>

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
วงบน	<p>เช่นเดียวกัน</p> <p>การตั้งวงบน ก็คล้าย ๆ กับการตั้งวง ซึ่งได้อธิบายไปแล้ว เมื่อท่านได้ตั้งวงถูกต้อง ตามแบบนาฏศิลป์ด้วยมือขวาเสร็จแล้ว จงยกแขนขวาที่ตั้งวงไว้เรียบร้อยขึ้นไปข้าง ๆ ตัว กะดุกให้ปลายมือสูงเสมอแฉ่ง ศีรษะหรือหางคิ้ว สำหรับวงหางคิ้วนั้น ใช้เฉพาะคนแขนสั้นที่รูปร่างเล็ก ถ้าเป็นคนแขนยาวร่างใหญ่ ต้องใช้วงสูงเสมอแฉ่งศีรษะ ข้อสำคัญเวลาที่ยกวงขึ้นมาอย่าให้หัวไหล่ข้างขวายกขึ้น ถ้าท่านลองมองดูในกระจก เห็นว่า หัวไหล่ยังมีเนื้อนูน ๆ ขึ้นมา นั่นแสดงว่า ไหล่ของท่านกำลังยกอยู่ และในขณะนั้น ท่านกำลังดันหลังไหล่เข้ามา ท่านต้องรีบแก้ไขโดยพยายามหย่อนตรงหลังไหล่ พร้อมกันนั้น ก็จงกดหัวไหล่ขวาลงแล้วลองมองดูในกระจกอีกครั้ง ถ้าเห็นว่าจากคอผ่านไหล่จนถึงข้อมือ แลดูเรียบไม่เป็นเนื้อนูน ๆ หรือ เป็นมุมหักเลย และมีลักษณะโค้งคล้ายกับงาช้าง ก็เป็นอันว่าใช้ได้ การตั้งวงบนในแบบนาฏศิลป์ของท่านก็เป็นที่ยอมรับอยู่แล้ว ถ้าท่านจะตั้งวงบนด้วยแขนซ้าย ท่านคงปฏิบัติเช่นเดียวกับแขนขวา</p>
คลายมือ	<p>การคลายมือนั้น จะคลายมือทีละมือหรือจะคลายทีเดียวทั้งสองมือก็ได้ การปฏิบัติก็คล้ายคลึงกัน แต่ในที่นี้จะขออธิบายถึงวิธีคลายมือพร้อมกันทั้งสองมือ ก่อนที่จะคลายมือ ต้องจับคว่ำมือเสียก่อน ข้าพเจ้าหวังว่าท่านคงจะไม่ลืมวิธีจับมือ เมื่อท่านได้เข้าใจถึงวิธีจับคว่ำมือดีแล้ว ที่นี้ท่านจะคลายมือ ท่านต้องค่อย ๆ บิดมือจับที่คว่ำอยู่ มาทางนิ้วหัวแม่มือพร้อม ๆ กัน ทั้งสองมือ จนกระทั่งมือทั้งสองหงายแล้ว จึงปล่อยมือจับทั้งสองออกจากกัน ถ้าจะคลายมือด้วยมือเดียว ก็คงปฏิบัติเช่นเดียวกัน</p>

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
	<p>คือ จับคว้ามือแล้วค่อย ๆ บิดมือที่จับคว้ามืออยู่ทางนิ้วหัวแม่มือจนกระทั่งมือของท่านหงาย แล้วจึงปล่อยมือจับออกจากกัน แต่ในเวลาที่บิดมือนั้น ต้องหักข้อมือเข้าหาท้องแขนตลอดเวลาที่บิดมือ จนกระทั่งหงายมือแล้ว จึงเลิกหักข้อมือ การคลายมือนั้นต้องเริ่มต้นด้วยการจับคว้ามือ แต่ถ้าเป็นจับในลักษณะอื่นที่ไม่เรียกว่าคลายมือ อาจจะเป็นปล่อยมือจับ - หงายมือรับจับ - คว้ามือ - หรือหยิบจับก็ได้ และยังมีอีกหลายวิธี ส่วนวิธีคลายมือนั้น ต้องปฏิบัติเฉพาะที่ข้อมือเท่านั้น (หมายความว่า เวลาที่บิดมือนั้นต้องบิดแต่ตรงข้อมือ)</p>
<p>บดมือ</p>	<p>การบดมือนั้นจะบดที่ข้อมือหรือว่าบดทั้งสองมือก็ได้ ก่อนอื่นต้องเอามือทั้งสองมาประนมเข้าด้วยกันในท่าประนมมือ แล้วเอามาวางไว้ที่หน้าอก ถ้าต้องการจะบดมือข้างซ้าย ท่านก็หันฝ่ามือซ้ายให้ปลายนิ้วชี้ขึ้นข้างบน แต่ฝ่ามือทั้งสองยังคงประกบกันแนบสนิทอยู่เช่นเดิม ถ้าจะบดมือข้างขวาก็คงปฏิบัติเช่นเดียวกัน</p>
<p>โบกมือ</p>	<p>การโบกมือนั้น โดยมากมักจะมาจากการจับวงหน้า หรือจับวงล่างก่อนเสมอ เมื่อจับมือเป็นรูปวงเรียบร้อยแล้ว จึงม้วนมือค่อย ๆ เหยียดแขนยืดอกออกไปพร้อม ๆ กัน พอแขนตึงจะต้องให้พอดีกับการม้วนมือจนหมดมือจึงจะใช้ได้ และต้องประกอบด้วยไหล่ ถ้าจะโบกมือด้วยมือขวาก็ต้องเอียงไหล่ขวาแล้วกลมไหล่มาเอียงไหล่ซ้าย ถ้าจะโบกมือด้วยมือซ้าย ต้องเอียงไหล่ซ้ายแล้วกลมไหล่มาเอียงไหล่ขวา การกลมไหล่มาหมดพอดี เหมือนกันทั้งสองข้าง การโบกนี้จะนิ่งหรือยืก็ได้</p>

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
ป้องกัน	<p>วิธีป้องกัน ก็มีอากัปกริยาคล้าย ๆ กับเรายกมือขึ้นป้องกันมาบังแดด ซึ่งทุกท่านก็คงจะเข้าใจดีอยู่แล้ว แต่การป้องกันในแบบนาฏยศิลป์นี้ ก่อนอื่นท่านต้องเข้าใจถึงวิธีตั้งมือเสียก่อน เมื่อท่านได้เข้าใจถึงวิธีตั้งมือเรียบร้อยแล้ว ทีนี้ ท่านจะทำมือป้องกัน ท่านจงยกมือที่ตั้งมือไว้เรียบร้อยแล้ว เอาขึ้นมาไว้เสมอน้ำ ระดับเดียวกับนัยน์ตา งอแขนเป็นรูปวงแล้วค่อย ๆ กดมือที่ตั้งลง และหักข้อมือเข้าหาท้องแขนให้มาก ๆ ท่านก็จะได้มือป้องกันตามความประสงค์ของท่าน (ตัวลิงจะจับคว้ามือลงมาเลย)</p>
แหวก	<p>ปฏิบัติโดยตั้งมือวงสูงอยู่ด้านหน้า ให้มือทั้งสองอยู่ตรงใบหน้า ปลายนิ้วทั้งสองจรดกัน จากนั้นค่อย ๆ แยกมือทั้งสองออก แล้วกดปลายมือลง ตึงแขนทั้งสองข้าง</p>
เงื้อม	<p>ปฏิบัติได้กับมือขวา ซึ่งถืออาวุธเท่านั้น โดยถืออาวุธหักข้อมือในลักษณะคว่ำให้ปลายอาวุธชี้ลง มือจะอยู่ในระดับวงบน ส่วนมือซ้ายมักจะตั้งวงลง หรือเข้าอก</p>
เงื้อมป้องมือ	<p>มือขวาถืออาวุธหักข้อมือคว่ำ ปลายอาวุธชี้ลง มืออยู่ในระดับวงบน แต่อยู่ด้านหน้า มือซ้ายตั้งมือให้ไว้เรียงชิดติดกัน คว้ามือให้กลางฝ่ามืออยู่บนสันมือขวา</p>

ตารางที่ 16 ตารางอธิบายนาฏยศัพท์เกี่ยวกับลำตัว เอว สะโพก หัวเข่า
ช่วงขา และเท้า

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
ถอนเท้า	วิธีถอนเท้านี้ ท่านจะถอนเท้าไหนก็ได้ จะเป็นเท้าขวาหรือเท้าซ้ายก็ปฏิบัติคล้าย ๆ กัน เมื่อยกเท้าขวามาวางข้างหลัง จะต้องจรดด้วยปลายเท้าก่อน แล้วจึงแนบฝ่าเท้าลงไปพื้นให้เต็มเท้า แล้วยกเท้าซ้ายขึ้น นี่คือ การถอนเท้า
เก็บเท้า	ปฏิบัติโดยการชอยจุมกเท้าขวา - ซ้ายสลับกันในจังหวะที่รวดเร็ว และยกส้นเท้าขึ้นชิดกัน เข่าทั้งสองแบะออกและย่อเข่าตลอดเวลา
สุดเท้า	ปฏิบัติโดยการลากเท้าขวามาหาเท้าซ้าย การลากเท้านี้ ต้องลากด้วยจุมกเท้า (จุมกเท้าอยู่ในระหว่างโคนนิ้วหัวแม่เท้ากับฝ่าเท้าส่วนที่มีเนื้อนุ่ม ๆ) อย่าลากด้วยปลายนิ้วหัวแม่เท้า การปฏิบัติอย่างนี้เรียกว่า สุดเท้า ถ้าท่านจะสุดเท้าด้วยเท้าซ้าย ท่านก็ปฏิบัติเช่นเดียวกับเท้าขวา
ขึ้น	ปฏิบัติได้ใน 3 จังหวะ เมื่ออยู่ในท่าหย่อง แล้วสุดเท้าขวามาชิดเท้าซ้ายจังหวะที่ 1 ยกเท้าซ้ายขึ้น และวางที่เดิม จังหวะที่ 2 และยกเท้าขวาขึ้นหนีบอง แล้วไปวางด้านข้างของลำตัว ลบเหลี่ยมหลบเข่า เปิดส้นเท้า (ปฏิบัติในจังหวะที่ 1 ได้ทั้งเท้าซ้ายและเท้าขวา)

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
เปิดสันเท้า	ปฏิบัติอยู่ในท่าหย่อง และท่าเก็บ เป็นต้น เปิดสันเท้าโดยยกสันเท้าขึ้นให้จุมกและปลายเท้าติดพื้น
ตัดปลายเท้า	ปฏิบัติเมื่อมีการยกเท้า ต้องตัดปลายเท้าขึ้นทั้ง 5 นิ้ว อย่าปล่อยให้นิ้วเท้าห้อยลง
ยึดกระทบ	ยึดกระทบหรือยึดกระทก ปฏิบัติต่อเนื่องจากท่ายกเท้า ใ้กับเท้าที่ยืนเป็นหลัก โดยยึดเท้าขึ้น แล้วกระโดดให้เท้าพื้นพื้นเล็กน้อย ในจังหวะที่รวดเร็ว และต่อเนื่องกัน
หนีบ่อง	ปฏิบัติเมื่อมีการยกเท้า คือ ต้องยกงอเข้าให้ขาท่อนล่างกับขาท่อนบนหนีบกัน ตรงน่องไม่ยกสูงเกินไป หรือปล่อยให้เท้าห้อยต่ำมากเกินไป
ขยับท่ารบ	มือขวาถืออาวุธ ส่งปลายอาวุธไปทางคู่ต่อสู้ งอแขนเข้ามาใกล้ตัว มือซ้ายตั้งมือนิ้วเรียงชิดติดกัน ป้องอยู่ใกล้กับมือขวา หักข้อมือทั้งสองขึ้น ทำท่าขยับมือ
เหลี้ยมน้อย	ผู้ปฏิบัติยืนตรง แล้วย่อตัวลงให้เข้าทั้งสองแบะออกไปด้านข้าง เปิดสันเท้าให้สันเท้าชิดกัน ลำตัวตั้งตรง กันไม่โค้ง
เหลี้ยมอัด	ปฏิบัติโดยยืนแยกขา แล้วย่อตัวลงให้เข้าทั้ง 2 แบะออกไปด้านข้าง เป็นลักษณะมุมฉาก หันตัวและหน้าไปทางคนคู่ น้ำหนักตัว

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
ยิด - ยุบ	<p>อยู่ตรงกลาง</p> <p>การยิด - ยุบนี้ จะยิด - ยุบ ทีเดียวทั้ง 2 ขา หรือขาเดียวก็ได้ แต่สำหรับตัวลิงจะยิด - ยุบ 2 ขา เป็นส่วนใหญ่ ปฏิบัติอยู่ในท่าหย่อง แล้วยิดตัวขึ้นขึ้น แต่ไม่ต้องถึงยิดตรง ยิดขึ้นแต่เพียงครึ่งหนึ่งเท่านั้น แล้วยุบลงโดยพยายามย่อตัวลงไปให้มาก ให้น้ำหนักตัวอยู่ตรงกลาง</p>

ตารางที่ 17 ตารางอธิบายนาฏยศัพท์ที่เป็นท่าเฉพาะ

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
ห้อย	<p>ท่าห้อย ปฏิบัติได้ทั้งห้อยขวาและห้อยซ้าย หากห้อยขวา เท้าขวาตั้งเต็มเหลี่ยมปลายเท้าชี้ไปด้านข้าง กางเท้าซ้ายออก หลบเข้า เปิดสันเท้า น้ำหนักอยู่ที่เท้าขวา ลำตัวตั้งตรง มือขวาเข้าออกอยู่ตรงลีนปี มือซ้ายทำท่าเข้าออก ต่อจากมือขวาลงมา หากจะปฏิบัติท่าห้อยซ้าย ก็ปฏิบัติเช่นเดียวกับท่าห้อยขวา</p>
ลงวง	<p>ท่าลงวงปฏิบัติได้ใน 2 ลักษณะ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ยกเท้าซ้ายวางชิดเท้าขวามือ ทั้งสองจับคว่ำระดับชายพก 2. ยกเท้าขวาขึ้นวางลงเต็มเหลี่ยม คลายมือ ตั้งวงลิง <p>เวลาปฏิบัติลำตัวตั้งตรง</p>
ขู่	<p>ปฏิบัติอยู่ในท่าท่าห้อย มือทั้ง 2 วางอยู่บนเท้าที่ตั้งเหลี่ยม เท้าไหนตั้งเหลี่ยมมือไหนอยู่บน จากนั้นโน้มตัวงอข้อศอกลงมาหาเท้า เหยงหน้ามองไกล</p>
ตลิกติก	<p>เป็นลักษณะการขยับเท้า 3 จังหวะ คือ ขวา - ซ้าย - ขวา แล้วยกเท้าซ้ายขึ้น ปฏิบัติโดยใช้เท้าขวากระทบลงไปเต็มเท้า - ยกเท้าซ้ายขึ้น เท้าซ้ายกระทบลงไปเต็มเท้า - ยกเท้าขวา เท้าขวากระทบลงไปอีกครั้ง - แล้วยกเท้าซ้ายขึ้น ซึ่งต้องปฏิบัติในจังหวะที่ติดต่อกัน (ขณะปฏิบัติต้องกระทบบให้เกิดเสียงดัง)</p>

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
เลาะ	ปฏิบัติเช่นเดียวกับท่าตะลิกติก แต่ไม่ต้องเกิดเสียง เพราะใช้เพียงปลายเท้าปฏิบัติ คือ ขวา - ซ้าย - ขวา ยกเท้าซ้าย
กระทืบกลับ	<p>ปฏิบัติได้ใน 3 จังหวะ</p> <p>จังหวะที่ 1 ยกเท้าขวากระทืบ 1 ครั้ง พร้อมกับมือทั้งสองจับคว่ำบริเวณหน้าขา หน้ามองด้านซ้าย</p> <p>จังหวะที่ 2 ยกเท้าซ้ายขึ้นแล้ววางลงที่เดิม พร้อมกับปล่อยมือออกห่างฝ่ามือขึ้น</p> <p>จังหวะที่ 3 ยกเท้าขวาขึ้น วางไปด้านขวาเฉียงประมาณ 45 องศา ลบเหลี่ยมซ้าย หลบเข้า พลิกมือมาตั้งวงล่าง (มือแบ) ลำตัวตั้งตรง หน้าสบัด กลับมามองด้านขวา เอียงหูซ้าย เปิดปลายคางตามองไกล</p>
ปะทะ	หมายถึง ผู้แสดงโขนจะเป็นยักษ์หรือลิงก็ตาม เมื่อเต็นออกมาจากฉาก ทั้งสองฝ่ายจะเต็นออกมา โดยเต็นออกมาประจัญหน้ากัน แต่ยังไม่เข้ารบกัน เมื่อได้รับคำสั่งให้รบจึงจะรบได้
พลาด	ในที่นี้เป็นการแสดงการรบระหว่างยักษ์กับลิง มักจะพลาดในท่าพลาด โดยลิงจะเหยียบยักษ์ ในการแสดงท่าพลาดต้องให้ยักษ์อยู่ด้านประท้าย เพื่อจะหนีได้ ถ้าอยู่ด้านขวาจะต้องใช้ท่าพลาด 2 ครั้ง ให้มาอยู่ด้านซ้าย
สามเล่า	อยู่ในการแสดงตอนนิธิวโมงค์ หมายถึง การแสดงในตอนที่ 3

นาฏยศัพท์	อธิบายศัพท์
สามจับ	<p>พญาลิง คือ หนุมาน สุครีพ นิลนนท์ รับอาสาจากพระราม ไปค้นหาอุโมงค์ศกัณฐ์ ในที่สุด ก็ค้นหาจนพบ เมื่อพบอุโมงค์แล้ว ดนตรีก็บรรเลง "ร่ำสามเล่า" หรือ "ศกนพาทย์" ครบผู้ฝึกหรือผู้กำกับก็จะขบอกว่า "สามเล่า" อันหมายถึง ให้พญาลิงทั้ง 3 เข้ายึดปากอุโมงค์</p> <p>อยู่ในการแสดงตอนถอนตัว หมายถึง เมื่อ 2 พญาลิง หนุมาน และองคต ได้มาแก้ไขสุครีพจากกมภกรรณแล้วได้ต่อสู้กันระหว่างกมภกรรณกับพญาลิงทั้ง 3 จะมีการแสดงการต่อสู้สลับกันคล้ายเล่นมุขตลก ดังนี้</p> <p>จับที่หนึ่ง องคต หนุมานจับกมภกรรณ สุครีพถือโดนองคต</p> <p>จับที่สอง องคต หนุมานจับกมภกรรณ สุครีพต่อโดยหนุมาน</p> <p>จับที่สาม องคต หนุมานจับกมภกรรณ สุครีพลงศอกโดนองคต</p>
จับสามเล่า	<p>ครั้งสุดท้ายเข้าจับสามเล่า (หมายถึงตอนเข้ากัด) คือ พญาลิงทั้ง 3 เข้ามุดกัดกมภกรรณ หนุมานกัดจมก องคตกัดสี่ข้าง สุครีพกัดหูเสร็จแล้วก็เตะกมภกรรณเข้าโรงไป</p>
ต้ออก	<p>ปฏิบัติโดยเท้าขวาวางเหลี่ยม เท้าซ้ายหลบเหลี่ยม หลบเข้า มือซ้ายเข้าอก มือขวาคว้ามือจับอาวุธให้อาวุธชี้ขึ้น ยืนมือไปรับอาวุธที่ยกษัตริมา หากเป็นการรบระหว่างลิงกับลิง เท้าเหมือนเดิม มือซ้ายเข้าอก มือขวาคว้ามือจับอาวุธ ให้ปลายชี้ขึ้น พลิกข้อมือตีอาวุธกระทบกัน ซ้ายขวา เอียงศีรษะตามอาวุธที่ตี หน้ามองตามมือ</p>

การบันทึกกระบวนท่ารำข้างต้นอาจสรุปได้ว่า การบันทึกมีความสำคัญต่อวงการนาฏยศิลป์โบราณมาก การบันทึกสามารถอธิบายท่าทางในการรำให้เป็นหลักทางวิชาการเพื่อใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาค้นคว้าต่อไป นอกจากนี้ยังเป็นการสืบทอดศิลปะการรำไว้ได้อย่างถูกต้อง ทั้งยังเป็นแนวทางในการประดิษฐ์คิดกระบวนท่าอื่น ๆ ให้มีเพิ่มมากขึ้น สำหรับนาฏยคัมภีร์นั้นก็ได้มีการบันทึกไว้ให้เป็นคัมภีร์เฉพาะทางวิชาการของฝ่ายนาฏยศิลป์โบราณ นาฏยคัมภีร์ที่กล่าวไว้เป็นเพียงส่วนที่นำมาใช้กับกระบวนการรบ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์แล้วจัดหมวดหมู่ การปฏิบัติออกเป็น 4 ลักษณะ คือ

1. ลักษณะที่ใช้เฉพาะศีรษะ ใบหน้า ลำคอ ไหล่
2. ลักษณะที่ใช้เฉพาะนิ้วมือ ข้อมือ แขน ข้อศอก
3. ลักษณะที่ใช้เฉพาะลำตัว เอว สะโพก หัวเข่า ข่วงขา และเท้า
4. ลักษณะที่ใช้รวมสรีระทุกส่วนของร่างกาย

เมื่อทำการบันทึกจะกล่าวเฉพาะนาฏยคัมภีร์ โดยไม่ต้องอธิบายท่าทางทั้งหมด แต่ผู้อ่านต้องดูความหมายของนาฏยคัมภีร์ และทำความเข้าใจ เพื่อเป็นการบันทึกที่รวบรัดง่ายต่อการอ่าน อีกประการหนึ่งทิศทางการเคลื่อนไหวของการรบ ก็มีความจำเป็นมากต่อการบันทึกเพราะฉะนั้นจึงต้องทำความเข้าใจกับตารางที่ 13 ซึ่งกำหนดทิศไว้ 4 ทิศทาง

หลังจากที่ได้ศึกษาหลักการในการบันทึก เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา กระบวนการรบของพญาวานรแล้ว การศึกษาบทรามเกียรติ์ก็เป็นสิ่งสำคัญยิ่งต่อกระบวนการรบ เพราะเป็นตัวกำหนดกระบวนท่าทางซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป